

СПОГАДИ

В. І. ЯРЕМЕНКО (Хмельницький)

Історик Михайло Антонович у спогадах в'язнів сталінських таборів

Українські січові стрільці вкотре і, можливо, найбільш наочно спростували відомий вислів: "Коли говорять гармати, музи мовчать". Не мовчали вони і в сталінських катівнях. Наприклад, Лесь Курбас на Соловках продовжував свою режисерську роботу, а Микола Зеров — перекладацьку. Відомо про безприкладний героїзм академіка Матвія Яворського, який наважився на пряму критику табірної соціалізму і відкритий протест проти політики національного гноблення¹. Академік Михайло Слабченко з тюремної камери в 1930 р. листовне звернувся до Дмитра Яворницького з проханням надіслати матеріали, потрібні для завершення монографій "Січова пушкарня" та "Запорозька культура", і той, наражаючись на небезпеку, виконав це прохання².

Однією з найяскравіших постатей в царині історичної науки був Михайло Дмитрович Антонович — онук славетного українського історика Володимира Антоновича, син блискучого історика мистецтва та театру Дмитра Антоновича, брат одного з фундаторів часопису "Український історик" Марка Антоновича. Така наукова династія, здається, не має аналогів у світі.

Про наукове подвижництво Михайла Антоновича під час перебування у сталінських таборах дізнаємося з низки спогадів колишніх в'язнів ГУЛАГу, що недавно вийшли друком в Україні³. Вони допомагають докладніше простежити життєвий та науковий шлях цього історика, спонукають до роздумів про природу історичного дослідження.

В спогадах зустрічаються деякі неминучі суперечності стосовно до табірної періоду життя М. Антоновича. У !. Гнатюка читаємо, що вчений народився 1910 р. у Флоренції (с. 153). М. Барбон повідомляє, що, з розповідей самого Михайла Дмитровича, той побачив світ 1910 р. в Києві, у будинку на розі вулиць колишньої Кузнечної та Жилианської, а в Італії опинився вже у восьмирічному віці (с. 135). В "Енциклопедії Українознавства" ("ЕУ"), яка нині перевидається у Львові, вказується, що він народився в 1909 р.⁴ Можливо, що розповіді вченого про колегію Павла Галаґана дали підставу М. Барбону твердити, що М. Антонович починав своє навчання "в стінах цього пільгового пансіону" (с. 135), однак програма цього закладу була розрахована на старші класи тодішньої класичної гімназії, і туди приймали з шістнадцятирічного віку⁵. За "ЕУ", М. Антонович у 1936—1941 рр. займав посаду наукового співробітника Українського наукового інституту в Берліні (УНІ—Б). Відомо, що перед цим він навчався в цьому інституті, який був заснований гетьманом П. Скоропадським⁶. У спогадах М. Барбона розповідається, що до початку другої світової війни М. Антонович викладав у Берлінському університеті, закінчивши його географічний та історичний факультети. Ця розбіжність, очевидно, пояснюється тим, що УНІ—Б з листопада 1926 р. функціонував як філіал Берлінського університету Фрідріха Вільгельма і управлявся спільно німецько-українською кураторією, а в 1931 р. трансформувалася в німецьку наукову установу. В стінах УНІ—Б М. Антонович досліджував часи козаччини XVI—XVII ст., читав

лекцію "М. Грушевський як історик культури"⁷. М. Барбон пише, що вже 1940 р. історика, який одружився з німкенюю і мав німецьке громадянство, мобілізували до вермахту. Зауважимо, що написані ним в 1941—1944 рр. томи "Історії України" і праця "Переяславська кампанія 1630 р." свідчать про вимушений і пасивний характер воєнної служби історика. І тут Клію заступала гуркіт гармат. Усі мемуаристи свідчать, що М. Антонович потрапив до радянських таборів у результаті післявоєнного викрадення радянськими спецорганами, але в М. Пилипчука місцем злочинської акції називається Берлін, у Г. Чмелика — Мюнхен, а в М. Барбона — Париж.

У спогадах простежується страшна табірна одіссея М. Антоновича. Спочатку його (очевидно, після московської в'язниці) було заслано до Норильського концтабору суворого режиму. Там він працював на важких вугледобувних роботах. Близько 1954 р. він опинився в одному з таборів особливого режиму для політв'язнів на Колімі. Хоча за рішенням військового трибуналу і був засуджений на 25 років ув'язнення та 5 років заслання (М. Барбон, с. 135), але після смерті Сталіна, як підданий іншої держави, мав право на дострокове звільнення. З цим звільнили і, можливо, за спогадами М. Барбона, схилилися до співробітництва з КДБ (с. 136). М. Антоновича посадили в ізолятор, де над ним проводили якісь медичні експерименти, а потім запроторили до карних злочинців. Григорій Чмелик свідчить, що Михайло Антонович помер в одній з тюремних камер Магадана восени 1955 р. (с. 88).

Свідомий український патріот, надзвичайно мудра і сердечна, проста ("от такий, як і всі") людина, яка не намагалася виділитися своєю вченістю, надзвичайна особистість — так характеризують М. Антоновича всі мемуаристи. М. Барбон називає його найкомпетентнішою і найавторитетнішою людиною серед інтелігенції Норильського концтабору (с. 135). "Згодом доводилося мені зустрічатися з такими відомими людьми, як митрополит Йосип Сліпий, адвокат Володимир Горбовий, інженер і політичний діяч Михайло Сорока, редактор і теж політичний діяч Петро Дужий, але такого незабутнього враження, як М. Антонович, ніхто більше на мене не справив. Він віддавав себе нам до краплинки...", — відзначав Г. Чмелик, який знав історика по Колімі (с. 86).

Автори мемуарів засвідчують, що історик був "ходячою енциклопедією" в галузі гуманітарних знань. У Норильських та Колимських таборах М. Антонович не припиняв своєї науково-просвітньої діяльності. Колишнім в'язням добре запам'яталися його майстерні лекції-бесіди з історії античного світу і слов'янства, зокрема Росії і України. Він володів надзвичайним даром художньо-образного відтворення щонайменших історичних деталей. М. Барбон розповідає, що М. Антонович ретельно готувався до цих лекцій, шепетки відпрацьовуючи під час виснажливої роботи на вугільному конвеєрі їхній зміст. Учений багато писав, і "тематика його праць стосувалася історії України та її мови" (М. Барбон, с. 136). Не маючи необхідної джерельної бази, М. Антонович переважно розробляв курси історії України. "Він декілька разів писав у концтаборах історію України, давав нам її читати й, коли траплялося, що вона опинилася в руках наглядачів та оперуповноважених, складав новий рукописний підручник і був радий, якщо хтось із в'язнів переписував його для себе", — пише І. Гнатюк (с. 152).

Наука становила для М. Антоновича основний зміст життя. Мабуть, цим пояснюється те, що, за твердженням Г. Чмелика, він не почував себе в'язнем у жахливих табірних умовах. Звичайно, у творчому доробку вченого значне місце займають популяризаторські праці. Однак його найбільші наукові здобутки, можливо, знаходяться в царині історіософії та порівняльної історії, які є "ахіллесовою п'ятою" сучасної української історичної науки.

Вважаємо, що назріла потреба дослідити біографію Михайла Антоновича, зібрати та видати хоча б основні його праці, щоб визначити місце вченого в українській історіографії. А цей невеличкий огляд хай буде своєрідним вступом до спогадів, які зможуть допомогти дослідникам наукової спадщини Михайла Антоновича, їх автор — колишній політв'язень Тимощук Володимир Терентійович, який нині мешкає в м. Хмельницькому.

¹ Див.: Шаповал Ю. І. Людина і система (Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні). — К., 1994. — С. 42-43.

² Листи М. Є. Слабченка до Д. І. Яворницького // Наука і суспільство. — 1991. — № 11. — С. 58—69.

³ Див.: Чмелик Г. Особо опасный // Дзвін. — 1993. — № 8. — С. 86—88; Пилипчук М. Короткий спогад // В обіймах Карпат. — Львів. — 1994; 5 арбон М. Б. У Норильському концтаборі // Укр. кр. журн. — 1995. — № 5. — С. 134—136; Гнатюк І. Стежки — дороги // Сучасність. — 1996. — №. — С. 152—153.

⁴ Енциклопедія Українознавства: Репринтне відтворення видання 1975—1984 років. — Л., 1993. — Т. 1. — С. 51.

* Див.: Петровський М. Учень Колегії Галаґана // Вітчизна. — 1990. — № 5. — С. 171.

⁶ Див.: Ульяновська С., Ульяновський В. Дмитро Антонович // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. — К., 1993. — Додатки. — С. 512.

⁷ Див.: Потульницький В. А. Нариси з української політології (1918—1991): Навч. посібник. — К., 1994. — С. 58, 62—65.

⁸ Див.: Ульяновська С., Ульяновський В. Назв. праця. — С. 512.